

УДК 13

СПЕЦИФІКА ДГ'ЯНИ В «МОКШАДГАРМІ» «МАГАБГАРАТИ»

Дмитро Данилов

*Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди
Національної академії наук України
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна*

Метою дослідження є аналіз визначення поняття дг'яна (dhyāna) у «Мокшадгармі» давньоіндійського епосу «Магабгарата». Розуміння дг'яни в «Мокшадгармі» робить можливим осмислення формування більш пізньої філософії йоги Патанджалі. Проаналізовані сім розділів «Мокшадгарми»: 181, 188, 189, 203, 294, 321 та 333, які пояснюють дг'яну. Результати представляємо у вигляді шести тез: (1) дг'яна призводить до нірвани; (2) потребує попередньої підготовки розуму: зібрання разом індрій та відмовлення від побутових, звичних форм діяльності; (3) атрибутами дг'яни є: екаграта – однопаралельність мислення, дгарана – утримання уваги, а також свадг'я, асана та контроль дихання; (4) результат – зібрання манаса в самадгі, плодами якого виникають роздум (vicāra), знання, що розрізняє (viveka) та судження (vitatka); (5) двома довготерміновими цілями дг'яни є брагмакаія та проникнення в атман у серці; (6) йога та дг'яна – синоніми.

Ключові слова: йога, дг'яна, Мокшадгарма, Магабгарата, медитація, Патанджалі.

Вступ. Актуальність вивчення поняття «дг'яна» (dhyāna) та ролі медитативних практик йоги полягає в потребі осмислення популярності, яку це вчення набуло протягом 20-го ст. у світі, а за останні десять років – і в Україні. Кількість осіб, що практикують йогу, постійно зростає, водночас зростає і потреба в більш глибокому розумінні коріння йогівських ідей, вичленування концепцій йоги з великого комплексу медитативних практик Сходу і визначенні значення йогівських понять. Зважаючи на актуальність йогівських методик оздоровлення, фізичного розвитку, психологічних і терапевтичних практик, когнітивних концепцій та їх ролі в масовій культурі, актуальним є цілісне розуміння філософії йоги. Попри те, що цій темі присвячені трактати таких дослідників 20-го ст., як М. Еліаде, С. Дасгупта, Г. Ферштайн та ін., багато концепцій йоги наразі вимагають окремої уваги та пояснення, виходячи з тих текстів, в яких вони початково визначаються й описуються.

У цій статті об'єктом нашого дослідження постає поняття «дг'яна» у «Мокшадгармі» «Магабгарати». У «Мокшадгармі» дг'яна є одним із ключових елементів йоги. У нашому дослідженні ми вивчимо й опишемо головні закономірності дг'яни, що були виявлені нами в таких главах «Мокшадгарми»: 181, 188, 189, 203, 294, 321 та 333, кожна з яких містить пояснення вказаного поняття. У статті ми також покажемо вплив основних положень, викладених у «Мокшадгармі», на розуміння філософії йоги Патанджалі.

«Мокшадгарма» (прибл. 1 ст. н. е.) є частиною дванадцятої книги «Шантіпарва» давньоіндійського епосу «Магабгарата». У сюжеті «Мокшадгарми» Бгішма, один із головних героїв «Магабгарати», двоюрідний дід Пандавів і Кауравів, наставляє царя Юдгіштгіру – найстаршого із братів Пандавів – перед своєю смертю. Характер оповідання має форму філософської бесіди, повчання. Окрім двох головних персонажів згадують також Бгараваджу, Бгрігу, Шука, Браму, В'ясу, Джанаку, Васіштгу й ін. Мудреці висловлюють значущі філософські засади вчення йоги і санкг'ї тазначають її роль у реалізації однієї з пуршартг – мокші.

Аналіз досліджень. Існує декілька статей, які опосередковано торкнулися вивчення дг'яни в «Мокшадгармі» «Магабгарати». Стаття В.М. Бедекара “Yoga in the Mokṣadharmā par van of the Mahābhārata” (V.M. Bedekar, 1968 p.) присвячена детальному аналізу методики йоги в «Мокшадгармі» та порівнює матеріал цього тексту зі змістом «Йога-сутр» Патанджалі. Незважаючи на масштабну роботу, виконану цим автором, варто зазначити, що дг'яні він присвятив мало уваги. В.М. Бедекар перекладає термін «дг'ян» як “meditation” і “concentration” [9, с. 48]. Перший варіант перекладу є генералізованим та не дає розуміння суті практики, тоді як переклад «концентрація» є дуже вузьким, адже в тексті «Мокшадгарми» цей термін розглядається набагато ширше, що ми й покажемо в нашій статті. У третьому розділі його статті про «контроль або регуляцію дихання» В.М. Бедекар підкреслює вказану в «Мокшадгармі» (294.8; 304.9) значущість пранаями для концентрації розуму того, хто практикує [9, с. 46]. У четвертому розділі «Втягування почуттів, медитація та концентрація» В.М. Бедекар детально розбирає главу 188, де наводить свій переклад шлок 5–12 і 17–19, в яких йдеться про першу ступінь дг'яни. Можливо, через масштаб виконаної роботи акцентуація на розборі терміна «дг'яна» не бралася за мету, і саме цю прогалину ми спробуємо заповнити цією статтею. Більш детальною є стаття В.М. Бедекара “The Dhyāna yoga in the Mahabharata (XII 188) Its similarity with jhānaofearly Buddhism” [8]. У цій статті він зупиняється на главі 188 та детально її аналізує. У своїй роботі дослідник вказує на розбіжності між йогою Бгішми та Патанджалі, говорячи про відсутність у Патанджалі чітко виокремленого в «Мокшадгармі» «першого ступеня медитації» (prathamamdhyānam) [8, с. 118]. Проте, у нас ця теза викликає сумніви. І хоча такого терміна дійсно немає в «Йога-сутрах», йога, що її виклав Бгішма, змістовно ідентична, у ній також міститься багато слів, які далі постануть ключовими категоріями «Йога-сутр»: *дгарана*, *індрії*, *дг'яна*, *свадг'яя*, *вітара*, *вічарка*, *вівека*, *клеші* і *самадгі*. Далі В.М. Бедекар детально розглядає категорії «вівека», «вічарка», «вітара» та порівнює їх значення в обох текстах. Вчений оспорує думку Я.В. Гауера, наведену в книзі “Der Yoga” [11], де останній вказує на зв'язок глави 188 із більш пізнім текстом «Йога-сутри». В.М. Бедекар підкреслює відсутність систематичності в Бгішми, на відміну від Патанджалі. Але Я.В. Гауер каже про те, що в рядках 6–7 цієї глави йдеться про пранаяму, у шлоках 8–12 – про дгарану, у 13–18 – про дг'яну, а в 19–20 – про самадгі. На цю полеміку посилається і Ф. Маас у своїй доповіді в Цюріху [12], де він погоджується з тезами В.М. Бедекара. Його доповідь також стосується тільки однієї глави «Мокшадгарми» – 188. Висновком Ф. Мааса з аналізу цього тексту є висловлювання про те, що дг'яна і самадгі «більш-менш синонімічні». Вкрай важливо зазначити, що, на наш погляд, самадгі є частиною дг'яни, її фінальним складником, що ми проілюструємо нижче в статті. Й. Брокгорст також аналізує лише главу 188 «Мокшадгарми». Мета його аналізу – пошук зв'язків дг'яни в «Магабгараті» з буддизмом. Детальним аналізом ранніх досліджень дг'яни є стаття Д. Брокінгтона “Yoga in the Mahabharata” [10]. Важливо згадати і зовсім нову книгу Джеймса Маллінсона і Марка Сінглтона “Roots of Yoga” [13]. Ці автори продовжують традицію і аналізують тільки главу 188. Вони, посилаючись на В.М. Бедекара, вказують на зв'язок епоса з буддизмом в аналізі технік дг'яни цієї глави, проте також згадують А. Вінне [14], який говорив про взаємне запозичення ідей між брагманізмом і буддизмом.

Постановка завдання. У всіх згаданих джерелах дг'яна розглядалася як уже сформована практика, тоді як ми у своїй роботі зможемо вивчити її генезис у «Мокшадгармі». Це зумовлює новизну і відмінність від попередників. Ми розширимо діапазон глав «Мокшадгарми», що розглядаються, та роз'яснимо власне термін «дг'яна», скориставшись визначеннями, що надаються виключно у вказаному тексті. Ми також розглянемо термін

у більш широкому контексті, вказавши на відсилання, цитати та дискурсивну схожість в інших джерелах. Переклади цитованих шлок «Мокшадгарми» виконані автором; у разі рідкісних винятків у виносці вказане джерело.

Результати дослідження.

Дг'яна як процес пізнання причин (глава 181)

У сьомому рядку глави 181 дг'яною називають стан, в якому перебувають магатми для того, щоб розвіяти подив щодо походження світу – «У магатм виник подив відносно походження світу» (пер. укр. за «Махабхаратою», «Мокшадхармою» [4, с. 293] – Д. Д.). Процес дг'яни супроводжувався мовчанням, відсутністю рухів ы відмовою від їжі. Також важливо зауважити, що весь цей час вони, тобто ріші, «повітря пили» (пер. укр. за «Махабхаратою», «Мокшадхармою» [4, с. 294] – Д. Д.), що є рекомендацією до поєднання дг'яни із пранаямою.

У цих рядках ми також бачимо ступінь масштабності розуміння процесу дг'яни в тексті «Мокшадгарми», оскільки розглядається питання про причини всесвіту. Тут також йдеться про обмеження, до яких вдаються ріші під час виконання дг'яни. Цей аспект схожий із вченням про яму, перелік обмежуючих практик «Йога-сутри», що передують дг'яні. У цьому розділі «Мокшадгарми» ми бачимо, що дг'яна розуміється як процес пізнання, який здійснюється магатмами разом із самообмеженням і «питтям повітря» (пранаямою).

Ці рядки «Мокшадгарми» важливі й тим, що в них ілюстроване розуміння дг'яни, яке міститься в етимології кореня dhī в Рігведі – «видіння, осяяння, сакральний погляд, натхнення». Детальніше про це – у нашій статті «Дг'яна: трансформація розуміння медитації від Рігведи до Упанішад» [1]. У «Мокшадгармі» результатом дг'яни стало розуміння того, як створювався світ, а процес отримання цього осяяння описується як зіткнення із брагманічним звуком: «(Тоді) брагманічний звук їхнього слуху торкнувся, Дивна мова (Сарасвати) з небес пролунала» (пер. укр. за: [4, с. 294] – Д. Д.).

Дг'яна-йога як методика синтезу знання (глава 188)

У главі 188 Бгішма розповідає про основні складники дг'яна-йоги (188, 1–22). Попри те, що в першій шлоці заявлено, що мова піде про чотири види такої йоги, фактично викладеним є лише один, хоча й дуже детально і з багатьма гарними метафорами. На цей факт також звертає увагу В.М. Бедекар: “What those four steps or paths of Yoga are not made clearing the succeeding part of the discourse” [9, с. 118].

Ця глава містить такі значущі для більш пізньої філософії «Йога-сутр» поняття, як «дгарана», «індрії», «дг'яна», «свадг'я», «вічара», «вітарка», «вівека», «клеші» і «самадгі». Окрім того, наводиться опис багатьох практик, станів і процесів, які дістануть свою назву пізніше в «Йога-сутрах».

У п'ятій шлоці наводиться ціла низка практик, що ємним і лаконічним чином пояснюють техніки йоги, які зустрічаються в «Йога-сутрах». Наведемо їх для подальшого розуміння дг'яни далі за текстом цієї глави (у цьому перекладі і далі додавання в дужках – Д. Данилов): «Там нехай утримує (*dhārayet*) розум єдиноспрямованим та поєднаним зі свадг'яєю. Зліпивши в грудку індрії, нехай сидить як пінь, муні» (пер. укр. за: [4, с. 341] – Д. Д.).

Так описується практика дгарани – утримання розуму на обраному виді діяльності, свадг'яї. «Зліплення в грудку індрій» є тим, що в «Йога-сутрах» дыстане назву праг'ягара – збирання індрій (2.54). І, нарешті, тут вказана третя складова частина йоги Патанджалі – асана, у вигляді *sthira-sukham-āsanam*, 2.46 (стійке, зручне положення). У «Мокшадгармі» у словосполученні «сидіти як пінь», тобто нерухомо, використовується дієслово з таким самим коренем – *√as* (пер. укр. за: [4, с. 341] – Д. Д.). Звідси можна припустити, що автори

«Мокшадгарми» були знайомі з тими концепціями, які пізніше будуть викладені в тексті «Йога-сутр».

У шостій і сьомій шлоках детально розповідається про стан розуму (манаса), в якому належить виконувати дг'яну. У ньому повинні бути «зліплені» всі індрії: не сприймаючи звуку, образу, смаку, дотику та запаху. Вищезгаданий Я.В. Гауер виділяє цю шлоку як прат'ягару в більш систематичному тексті «Йога-сутр» Патанджалі [11, с. 199].

У дев'ятій шлоці такий манас із зібраними індріями мудрий повинен «зібрати всередину» (*samādadhyaṅ mano'ntaram*¹) для того, щоб спрямувати його на шлях дг'яни. Причому дієслово *samādadhyaṅ*², що перекладається як «вкласти» або «зібрати», утворене від того самого кореня *dhā* з такими ж двома префіксами (*sam-* і *ā-*), що й іменник «самадгі» (*samādhi*), який в «Йога-сутрах» представлений як ціль йоги. У цьому контексті він використовується як допоміжний до опису маніпуляцій із манасом для виконання дг'яни. Тобто самадгі – це вбирання, збирання манаса. У десятій шлоці Бгішма повідомляє, що все вищезгадане – «перший ступінь роздуму» (188.10). І якщо все було зроблене з відповідною точністю, то розум (манас) «виблисне як блискавка в хмарі» (188.11)³ – метафора, що підкреслює максимальний стан зібраності розуму.

Йдучи за оповіданням Бгішми, ми бачимо субстанціональний образ свідомості. Вона має властивість плинності (188.12). Утримання від розтікання, тобто збирання манасу, є умовою та критерієм дг'яни:

12. Як спрямовані в різні сторони краплі води стікають із листя, Так на шляху роздуму (*dhyāna vartmani*⁴) буває плинною і його свідомість (*taccittam*),

13. Утриманий на якусь мить, стане на шлях роздуму. І знову, як вітер, блукає манас дорогою вітру.

У наступних двох шлоках, які пояснюють дг'яну, наводяться терміни, що вживаються в сухому та точному тексті «Йога-сутр». У розповіді Бгішми вони поетичні, природні й описуються життєво (пер. укр. за: [4, с. 342], рядок 14–15)⁵ – Д. Д.):

14. Без роздратування, без самолюбності, усунувши страждання (*gatakleśo*), прогнавши сонливість,

Той, що знає дг'яна-йогу, нехай збере (*samādadhyaṅ*) розум (*cetas*) за допомогою дг'яни (*dhyānena*).

15. Роздум (*vicāra*) спершу народжується, знання, що розрізняє (*viveka*), судження (*vitarka*) [6].

У муні, що робить самадгі (*samādhānasya*) першого ступеня дг'яни (*dhyānamāditaḥ*).

У цих шлоках двічі згадуються похідні від самадгі: у 14-й шлоці у формі дієслова і в 15-й – у вигляді прислівника. Оскільки вище стан свідомості описувався як плинний, а практика дг'яни – як її збирання, то в цих шлоках переклад цих похідних від самадгі відповідає російському «складывание вместе, соединение» [3, с. 696] та англійському

¹ *visaṅcārīnirālambarāṅcadvāraṅcalācalam | pūrvedhyānapathedhīraḥsamādadhyaṅmano'ntaram* || 9 ||. URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

² Дієслово в потенційному бажаному способі, третя особа однини.

³ *tasyatatpūrvasaṅruddhaṅmanahsaṅsthamanantaram | sphuriṣyatisamudbhraṅtaṅvidyudambudhareyat hā* || 11 ||. URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

⁴ Додано мною – Д. Данилов.

⁵ *anirvedogatakleśogatatandīramatsaraḥ | Samādadhyaṅpunaścetodhyānenadhyānayogavit* || 14 ||. *vicāraścavitarkaścavivekaścopajāyate | muneḥsamādhānasyaprathamādhyānamāditaḥ* || 15 ||. URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

“putting together” [7, с. 1159]. Це значення, як найбільш раннє, проливає світло на розуміння поняття самадгі в «Йога-сутрах» і також пояснює, навіщо здійснювати дг'яну. У цьому сенсі висновки, зроблені Ф. Маасом у доповіді в Цюріху [12, с. 9] про синонімічність у цій главі дг'яни і самадгі, є непереконливими. 15-а шлока містить значущі поняття «вітара», «вічара», «вівека», які пізніше запозичують «Йога-сутри».

Окрім того, зазначимо, що в шлоці 14 вживаються терміни *cetas* і *kleśas*, яким пізніше дається визначення і в «Йога-сутрах».

Тут виникає враження, що автор використовує їх як очевидні.

Клеші, самадгана згадуються і в наступній шлоці:

16. *Проте й змучений манасом (kliśya mānastu), samādhānaṁ⁶ повинен він продовжувати. Не слід мовчальнику приходити до відрази, нехай сам створює своє благо* (пер. укр. за: [4, с. 343] – Д. Д.).

Наступні метафори Бгішми дозволяють точно зрозуміти, що означає *samādhānaṁ*:

17. *У купі перемішані пил, пісок і щєбінь, Политі водою, злипаються не одразу;*

18. *Сухе борошно, що трохи відволожилося, злипається не одразу; Воно злипається повністю повільно і поступово;*

19. *Так повільно умиряються почуття, що тісняться. Вони стримуються поступово і повністю приходять до спокою* (пер. укр. за: [4, с. 343] – Д. Д.).

20. *От як свій манас та п'ятірку (індрій), Бгарата, Завдяки постійній йозі (nityayogena) шляху дг'яни (dhyānārathaṁ⁷), призводять до спокою⁸ [2].*

Тут значення терміна *samādhānaṁ*, наведеного в цитаті, – «складання разом», що в цьому контексті означає збирання разом розуму. Таке збирання відбувається завдяки дг'яні.

21. *Жодна людина чи бог не допоможуть*

Досягти щастя: хто себе сам приборкав, тому воно (дістається).

22. *Залучений до цього щастя радий праці дг'яни (dhyānārathaṁ), оскільки простують йогіни до безболісної ніврани [4, с. 345].*

З останніх рядків явно виходить, що дг'яна є засадничою частиною практики йогіна. Діяльність дг'яни може викликати радість, якщо йогін залучений до цієї практики. Ця практика призводить до ніврани, тобто заспокоєння, що більш детально ми розберемо в розділі про побічні ефекти дг'яни.

Дг'яна – методика досягнення Брагмана і атмана (глава 189)

У главі 189 Юдгіштгіра просить Бгішму відповісти на питання про те, хто саме користується джапою (жара – шепотіння молитви) – йоги або представники санкт'ї. Також його цікавить, який за це обіцяний плід, і який його зв'язок із жертвопринесенням (уаїжа, яджня). Уся подальша глава – це відповідь Бгішми на це питання, яка в деталях пояснює йогу, зокрема й дг'яну, і джапу – як перешкоду (пер. укр. за: [4, с. 345, шлока 12] – Д. Д.).

9. *«Тому, що вказується в Писанні (saṁśrūyate)⁹, тут надається обґрунтування»*(пер. укр. за: [4, с. 345] – Д. Д.). Ці прояснення йоги є продовженням ідей шруті – ведичного канону текстів. Знання йоги і санкт'ї тут приписані також корпусу текстів, що доповнюють шруті – смріті (smṛti). З відсиланням до смріті рекомендується збирати разом манас:

⁶ У тексті збережене оригінальне слово з метою запобігання традиційним трактуванням, з розшифровкою його більш детально нижче.

⁷ Додано мною, Д. Данилов.

⁸ *pūrvam̐dhyānārathaṁprāyānityayogenaśāmyati || 20 ||*. URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

⁹ Транслітерація оригінального слова додана мною – Д. Данилов.

¹⁰ Цей переклад слова «самадгі» вже спирається на попередні пояснення в передуючій главі.

«10. Адже тут так само, як у смрті, дається порада щодо збирання¹⁰ манаса в самадгі (manah samādhiḥ), перемога над індриями (tathendriyajayaḥ)».

Далі за текстом наводяться відомі з ведичного періоду засоби самоконтролю: сат'я (правдивість), агніпарічара (підтримання вогню), вівікта (самота), сева (служіння), дг'яна (роздум), тапас (техніки, що викликають жар), шанті (заспокоєння), анасуя (покірливість), міташанам (обмеження в їжі). У «Йога-сутрах» із наведеного переліку залишилися сат'я як частина ями, дг'яна як частина сам'япи, тапас як частина ніями, проте ідея взяття під контроль більш простих психічних функцій людини, які інакше заважають більш складним ментальним практикам, – так само представлена. У шлоці 15 робиться акцент на тому, що предмети почуттів не належить шанувати, і що манас необхідно тримати й утримувати в ньому ж. У 16-й – рекомендується на Брагмана «дг'янити» (dhyāyati – дієслово теперішнього часу, утворене від кореня dhīак idhyāna), водночас «пошепки промовляючи вислови Самгїти»¹¹. Раніше ми вже зверталися до аналізу ведичного розуміння кореня dhī [1]: видіння або осяяння, як те, що об'єднує трансцендентний початок і людину. У вказаній шлоці ми бачимо ведичне розуміння такого сакрального мислення в контексті практики дг'яни, яке також відображене в слові «брагмачар'я» (рух до Брагмана) [2]. Далі йдеться про те, що фінальна стація цього процесу – самадгі, після чого самгїту, що використовується як інструмент, належить відкинути. Самадгі, як доведено вище, – «склеєння», збирання думок разом, яке відбувається після збирання разом індрий, тривалої дг'яни. Звідси витікає, що самгїту необхідно відкинути, оскільки з'являється нове зібране розуміння – самадгі, що досягнуто дг'яною. Наслідки такого стану (189, 16–19)¹²:

- 1) «без помилок» – оскільки є нове розуміння;
- 2) «без пристрасті» – її породжують протиріччя, а самадгі усуває;
- 3) «неповдійність» – нове розуміння усуває причину протиріччя;
- 4) «не оплакує, не прив'язується» – усунена прив'язаність органів почуттів;
- 5) «він не творець ані того, що належить робити, ані того, що не належить – таким є стан»;
- 6) «не пов'язаний з Ахамкарою» («Я-діяльне, основа особистості») – нове знання дає свободу від звичок особистості;
- 7) «не розкидає розум куди попало» – розум зібраний;
- 8) «без честолюбства» – він не зв'язаний досягненням цілі, проте й у бездіяльність (не вдається)».

Важливо зупинитися на шлоці 20¹³. Адже тут слово «дг'яна» вживається тричі:

20. Коли людина уважна до своєї дг'яни, зібрана, впевнена в дг'яні,

У дг'яні змусивши самадгі статися і Йога (самадгі) – теж поступово залишає покрово.

У цьому рядку така особа залишає дг'яну. У тому вигляді, в якому текст доступний нам, дг'яна в другому рядку використовується в місцевому відмінку – dhyāne, а самадгі – у знахідному відмінку – samādhim, тому логічніше співвіднести останнє з дієсловом tujati (залишає).

¹¹ Збірка сакральних текстів.

¹² arāgamohonirdvaṃdvona śocatinasajjate | nakartākaraṇīyānāṇnakāryāṇāmitisthitiḥ ||16||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

¹³ dhyānakriyāparoyuktodhyānavāndhyānaniścayaḥ | dhyānesamādhimutpādyatadapityajatikramāt ||18||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

Так ми показали, що самадгі як більш складне, зібране і нове розуміння, незважаючи на те, що є метою дг'яни (роздуму), не є кінцевим етапом. Це відповідає і тексту цієї глави. Наступні етапи: 1) брагманічне тіло (brahmakāya) – не пояснюється та вирване з контексту, що, можливо, говорить про пізню буддійську вставку, яка корелює з тотожністю Дгаммакаї і Брагмакаї як, наприклад, в Агганасутті (Aggaññasutta), 2) інша альтернатива – вступ в Атман, тобто в деяку вищу міру самопізнання¹⁴:

21. У знання про себе (ātmbuddhiṃ) вступивши, той, хто володіє спокоєм, без хвороб,

У безсмертного, він безпристрасний, вступає в себе чистого.

Дг'яна як метод пізнання для сцілення (глава 203)

У цій главі є декілька рядків, які прояснюють суть практики дг'яна-йоги як акт пізнання, визначаючи процеси, що тривають між індріями, манасом, буддгі, Брагманом і атманом.

У дев'ятій шлоці виділена гуна (guṇa – якість) розуму – пізнання:

9. З пізнаваного народжується пізнання; відай: пізнання – манаса властивість (jñāpāguṇaṃ);

(Коли) він зв'язаний з органами пізнання (prajñākaraṇasaṃyuktam), тоді розгортається (діяльність) буддгі (пер. укр. за: [4, с. 217] – Д. Д.). Це підкреслює епістемологічний складник йоги та її поглядів на манас. Коли розум пов'язаний з інструментом пізнання (prajñākaraṇasaṃyuktam), тоді буддгі розгортається, або діє.

10. Коли гуною діяльності (kaṃmaguṇa – кармагуна) наділено буддгі, вона [буддгі] обертається в манасі,

Тоді за допомогою самадгі дг'яна-йоги пізнається Брагман¹⁵.

Із цієї шлоки виходить, що Брагмана можна пізнати за допомогою самадгі. Звідси також випливає, що самадгі – це невід'ємна частина дг'яна-йоги, що вже обговорювалося вище (див. розділ глава 188 – Д. Д.). Для прояснення процесу пізнання Брагмана наведемо такі шлоки:

11. Допоки долучена до якостей буддгі, вона обертається в гунах, з (висот) іншого спадаючи, як водоспад з гірської вершини (пер. укр. за: [4, с. 387] – Д. Д.).

12. Коли безгунності дг'яни досягає в манасі, спершу зароджена, Тоді пізнається Брагман, як золото за слідом на пробному камені¹⁶.

14. Всі ці двері зачинивши, той, хто перебуває в манасі, Екаграту в манасі зробивши, отримує найвище¹⁷.

Тобто необхідною умовою для пізнання Найвищого, або, у перекладі Б. Смирнова, «поза межнього» («запредельного»), є процес роздуму (дг'яна) в момент, коли манас і буддгі є без'якісними. Водночас манас повинен бути односпрямованим (екаграта). Із сказаного випливає, що дг'яна, зроблена правильно, дозволяє пізнавати трансцендентне.

¹⁴ ātmabuddhiṃsamāsthāyaśāntībhūtonirāmayah | amṛtaṃvirajaḥśuddhamātmānaṃpratipadyate ||21||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

¹⁵ yadākarmaṃnopetābuddhirmanasivartate | tadāprajñāyate brahma dhyānayogasamādhinā ||2||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

¹⁶ yadānirguṇamāpnotidhyānaṃmanasipūrvajam | tadāprajñāyatebrahmanikaśyaṃnikaśeyathā ||4||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

¹⁷ sarvānyetānisaṃvāryadvārāṇimanasisthitaḥ | manasyekāgratāṃkr̥tvātatparaṃpratipadyate ||6||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

Дг'яна як найвищий вид йоги, що складається із пранаями й екаграти (глава 294)

У главі 294 під час роз'яснення вправ йоги Васіштга вказує на те, що дг'яна є «найвищою силою», що підкреслює найвищий ступінь і значущість цього складника в системі йоги щодо решти частин.

7. *Серед усіх йог найвищою є дг'яна*

*І вона ж двох видів, говорять ті, хто знають веди*¹⁸.

У наступному рядку наводяться два види дг'яни:

8. *Односпрямованість (ekāgratā) манаса і також пранаяма;*

*Пранаяма з гунами, без гун манас*¹⁹.

У цій шлоці ми бачимо ще одну давню складову частину йоги – пранаяму. У згаданому фрагменті тексту «Мокшадгарми» вона є одним із двох підвидів дг'яни. В.М. Бедкар ототожнює цю шлоку розділу «Магабгарати» зі сутрою Патанджалі 2.53²⁰.

Шлока 13²¹, описуючи дг'яну, ще цікава і наявністю в ній декількох складників більш пізньої йоги Патанджалі:

13. *Звільнений від усіх зв'язків, той, хто мало їсть, здолавши почуття,*

Від сутінок до півночі і надалі тримає (dhārayeta – «дгаранить») манас у собі.

14. *Безліч почуттів стійкими зробивши манасом, о, володарю Мітхіли,*

*Манас за допомогою буддгі зробивши нерухомим, немов каміння*²².

«Звільнений від усіх зв'язків» (vimuktaḥsarvasaṅgebhya) – стан, який виникає за ахімси, астейї, апаріграги та брагмачар'ї. «Той, хто мало їсть» (laghvāhāras) можна з очевидністю віднести до ніям – шауча. «Здолавши почуття» (jītendriyas) – праг'ягара, як такий, що взяв почуття під контроль. «Тримає манас у собі» – практично дослівне визначення дгарани в «Йога-сутрах» (3.1), а також продовження акцентації ідеї екаграти. Далі в 14-й шлоці наводиться пояснення цього – мета зробити манас стабільним від розповзання. Усі описані в 13–14-й шлоках умови дг'яни мають спільну мету, яка описана в шлоці 19: побачити атмана, що перебуває в серці.

Побічні ефекти дг'яни – заспокоєння свідомості (глава 321)

У перших рядках глави 321 Яджнавалкья повідомляє, що розповідь вчення йоги, і далі оповідає, що йога і санкг'я – єдині (321.4), і що йоги і санкг'ї бачать одне. Це висловлювання також часто трапляється в інших главах «Мокшадгарми». В.М. Бедкар зазначає такі твердження в главах 295.42; 298.8; 304.4; 306.12. В інших книгах «Магабгарати», наприклад, у «Бгагавад-гіті» (частина шостої книги – «Бгішмапарви») такі твердження також підкреслюються.

У 9-й шлоці наводяться дгарана і пранаяма як складники дг'яна-йоги.

9. *Утримання думки (манаса) є дгарана, цар, управління життєвими струмами – пранаяма. У зосередженні манаса на одному і пранаямі (полягає йога).*

¹⁸ yogakṛtyaṃtuyogānāṃdhyānamevaparāmbalam | taccāpīdvividhaṃdhyānamāhurvedavidojanāḥ ||7||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

¹⁹ ekāgratācamanasaḥprāṇāyāmastathaiva ca | prāṇāyāmastusaguṇonirguṇomanasastathā ||8||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

²⁰ dhāraṇāsucahyogayatāmanasaḥ ||53||.

²¹ vimuktaḥsarvasaṅgebhyaolaghvāhārojitendriyaḥ | pūrvarātreparecaivadhārayetamano"tmani ||13||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

²² thīrtkṛtyendriyagrāmaṃmanasā mithileśvara | manobuddhyā sthiraṃkṛtvā pāṣāṇaivaniścalaḥ ||14||
URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

Яджнавалкья надає пояснення пранаями:

11. Так відбувається оволодіння вітром, отже, про це вже не потрібно піклуватися. За переказами, у першу половину ночі наказуються дванадцять вправ із затримки дихання.

12. Посеред ночі, сну, наказуються (ще) дванадцять (пер. укр. за: [5, с. 10–11, рядок 335] – Д. Д.).

У такому разі надаються рекомендації до конкретних практик дихання. Це відрізняється від більш загальних описів пранаями в ранніх упанішадах.

Вище вже згадувався термін «нірвана». Отже, у перший раз у другій шлоці глави 321 фігурує фраза: «<...> насичені знанням ріші, розум яких – той, що пішов у нірвану»²³. Зазначимо, що, незважаючи на вірогідність буддійських коннотацій, слово цілком можна розглядати як метафору стану розуму. Адже самі ріші в нірвану не йдуть – тільки їхній розум. Вдруге:

«22. Об'єднаний із тим щастям, буде насолоджуватися у виконанні дг'яни, ажде так йдуть йогіни в нірвану ту безболісну»²⁴. На підставі цього тексту ми робимо висновок, що нірвана – це не якась трансцендентна реальність, а все ж конкретний стан розуму, що має властивість безболісності, до якого приводить дг'яна. Окрім того, у главі 321, починаючи зі шлоки 19, надаються «ознаки того, хто вдався до йоги»:

19. Ознака заспокоєння: він солодко спить, як ситий; «Як за безвітря горить світильник, наповнений олією,

20. Нерухомим, (спрямованим) вгору полум'ям», – так визначають мудрі того, хто відданий йозі; Як скелю удари крапель, (що падають) зверху з тучі,

21. Анітрохи поколивати не можуть – такою є ознака відданого йозі; Звуки музики, раковин, труб, різних пісень, що лунають,

22. Його не чіпають – ось ознака відданого йозі; Як людина, тримаючи в руці чашу, сповнену олії,

23. І, страшившись загрози (воїна), що здійняв меч, (сходить сходами доверху) Зосереджено, через страх, щоб не пролити ані краплі із чаші,

24. Так вона до верху доходить, на одному зосередивши манас,

Не коливаючись, (міцно) встановивши почуття.

25. Такі ознаки можна побачити в муні, відданого йозі (пер. укр. за: [5, с. 336] – Д. Д.).

Окрім описаних ознак, які цікаві самі собою, оскільки характеризують йога як людину, що цілком контролює свої емоції, у шлоці 19 вживається метафора «безвітря», або штилю. Для цього використовується слово з таким самим коренем ($\sqrt{vā}$ – дути), що і в нірвані – $nirvāta$. Отже, нірвана в йогівському контексті – це стан емоційного самоконтролю і цілковитого спокою, результат дг'яни незалежно від зовнішніх обставин.

Необхідна вимога до дг'яни як до роздуму – контроль емоцій (глава 333)

Ця глава оповідає про те, як Шука, який міркує про звільнення ($mokṣa$), прямує до раджі Джанакі. У рядку 42 наводиться така цитата:

42. Потім опустився на сидіння та міркував все про ту саму свою мету;

Так на сидінні першу частину ночі провів,

Вдаючись до поглибленого роздуму (дг'яни) (пер. укр. за: [5, с. 403] – Д. Д.).

²³ maharṣayo jñānatṛptā nirvāṇagatamānasāḥ ||2||. URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

²⁴ sukhenatenasamyuktoraṁsyatedhyānakarmaṇi | gacchantiyoginohyevaṁnirvāṇaṁtannirāmayam ||22||. URL: http://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/unic/mbh12_sa.html.

Важливо зазначити, що контекст цієї ситуації в тому, що Шука під час дг'яни перебуває в оточенні півсотні найкрасивіших (із широкими стегнами) дівчат на чудовому ложі й у відрадному гаї [5, с. 403]. Бгішма у своїй оповіді підкреслює, що Шука не піддається емоціям гніву та поклику плоті і в оточенні красунь. У шлоці 4 цієї глави Бгішма повідомляє, що Шука «засвоїв цілком Писання Йоги». Завдяки цим знанням він із легкістю контролює свої емоції щодо жінок. У Шуки є мета (artha) – нове розуміння, до якого він прагне. Він займається дг'яною, прагнучи пізнати природу мокші (mokṣa), отримати нове знання про її сутність.

Висновки. Перед тим, як робити висновки, наведемо перелік ключових зауважень, зроблених нами на підставі аналізу тексту «Мокшадгарми»:

1. Атрибутами дг'яни є екаграта (однопаралельність манаса), пранаяма (контроль дихання), нерухомість тіла (використовується дієслово з таким самим коренем – *√as*, що і в терміні «асана»), збирання разом індрій, відмова від звичних побутових форм, свадг'я (рецитація сакральних текстів), дгарана (утримання манаса) й усунення всього, що позбавляє розум рівноваги: пристрасті, подвійності, помики, неприв'язаність до мети й агамкари.

2. Результатами дг'яни в «Мокшадгармі» є: збираючий воедино різнобічні думки стан свідомості, на позначення якого вживається прийменник «самадг'ят»; брагмакайя (брагманічне тіло); нірвана (заспокоєння розуму) або інша альтернатива – проникнення в атмана в серці.

3. Є підстави вважати, що в «Мокшадгармі» закладаються засади філософії йоги Патанджалі. Такі терміни, як «самадгі», «праг'ягара», «клеша», «свадг'я», «пранаяма», «екаграта» (як односпрямованість думки) не вживаються дослівно, проте описані в такому самому значенні і з використанням слів із тими самими дієслівними коренями.

4. Дг'яною першого ступеня, результатом збирання думки (самадг'ят), є роздум (vicāra), знання, що розрізняє (viveka), судження (vitarka).

5. Йога «Мокшадгарми» базується на пізнавальній властивості манаса, а дг'яна – метод окультурення цієї властивості за допомогою самадгі.

З вищепереліченого ми бачимо, що дг'яна в тексті «Мокшадгарми» «Магабгарати» є практикою взяття під контроль індрій. Особа, що практикує дг'яну, повинна утримувати контроль над емоціями. Водночас дг'яна передбачає збирання розуму воедино, спрямованість його в одному обраному каналі мислення, сполучення цього процесу з контролем дихання, а також навички утримання манаса від відволікання. Розум є підпорядкованим дг'яні в «Мокшадгармі», без неї він не має пізнавальної властивості. Предметом пізнання може бути як проблема екзистенційного характеру, так і гносеологічного. Результатом дг'яни є, у супереч первинним сумнівам, пізнання об'єкта в наново «зібраному» розумінні. Воно ж, згідно з текстом «Мокшадгарми», породжує роздум (vicāra), знання, що розрізняє (viveka), судження (vitarka). Проте в «Мокшадгармі» таке отримане знання не є остаточним (кінцевим). Далі слідує три альтернативи: (1) нірвана; (2) пізнання брагмакайї (brahmakāya); (3) пізнання атмана.

Список використаної літератури

1. Данилов Д. Дг'яна: трансформація розуміння медитації від «Рігведи» до упанішад. – Мультиверсум. Філософський альманах. – № 7-8(155–156). – С. 76–85.
2. Данилов Д. Брахмачарья. Значения термина без предрассудков о сексе. URL: https://yoga-discourse.blogspot.com/2017/08/blog-post_8.html#comment-form.
3. Кочергина В. Санскритско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1987. – 944 с.
4. Махабхарата. Мокшадхарма: кн. XII, гл. 174–367: в 2 ч; пер. с санскр., конспект оглавление, вводные статьи, примечания, толковый словарь Б. Смирнова (2012). Ч. 1: Махабхарата. Мокшадхарма: кн. XII, гл. 174–255). – Москва: Древнее и Современное. – 832 с.
5. Махабхарата. Мокшадхарма: кн. XII, гл. 174–367: в 2 ч.; пер. с санскр., конспект оглавление, вводные статьи, примечания, толковый словарь Б. Смирнова (2012). Ч. 2: Махабхарата. Мокшадхарма: кн. XII, гл. 174–367. – Москва: Древнее и современное, 2012. – 832 с.
6. Сафронов А. Йога-сутра Патанджали: комментарий практика. URL: http://www.yoga-sutra.org/2013/06/blog-post_26.html#more.
7. A Sanskrit-English Dictionary (subtitle) Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European languages / Monier Monier-Williams, revised by E. Leumann, C. Cappeller, et al. Not dated, Motilal Banarsidass, Delhi; apparently a reprint of edition published 1899, Clarendon Press, Oxford. URL: <http://www.ibiblio.org/sripedia/ebooks/mw/index.html>.
8. Bedekar V.M. The Dhyāna yoga in the Mahābhārata (XII 188). – Bhāratīya Vidyā. – 1960-1961. – № 20–21. – P. 116–25.
9. Bedekar V.M. Yoga in the Mokṣa dharma parvan of the Mahābhārata. – Wiener Zeitschrift für die Kunde Süd und Ostasiens und Archiv für indische Philosophie. – 1968. – № 43–52.
10. Brockington John. Yoga in the Mahābhārata. In Ian Whicher and David Carpenter (eds.). Yoga. The Indian Tradition. – London and New York: Routledge Curzon, 2003. – P. 13–24.
11. Hauer J.W. Der Yoga: Ein Indischer weg zum Selbst. – Stuttgart: W. Kohlhammer, 1958. – 487 p.
12. Maas P.A. On the Meaning of jhāna and dhyāna “Meditation” in Early Buddhism, the Mokṣa dharma parvan of the Mahābhārata, and in Classical Yoga Philosophy. Workshop “Vision and Visuality in Buddhism and Beyond”. University of Zürich. November 25, 2016. URL: https://www.academia.edu/30127734/On_the_Meaning_of_jhāna_and_dhyāna_Meditation_in_Early_Buddhism_the_Mokṣadharmaparvan_of_the_Mahābhārata_and_in_Classical_Yoga_Philosophy.
13. Mallinson J. & Singleton M. Roots of Yoga. – London: Penguin Classics, 2017. – 540 p.
14. Wynne A. The Origin of Buddhist Meditation. – London & New York: Routledge, 2007. – 192 p.

SPECIFICICS OF DHYĀNA IN MOKSHADHARMA OF MAHABHARATA**Dmytro Danylov***NAS H.S. Skovoroda Institute of Philosophy
Tryokhsviatitelska str. 4, 01001, Kyiv, Ukraine*

The research paper aims to analyze the definitions of the concept of dhyāna in the Mokṣa dharma parvan of the ancient Indian epic Mahābhārata. Dhyāna is one of the key concepts in the philosophy of yoga. Despite the growing popularity of yoga throughout the world, its significance and its role in mass culture, the philosophical principles of yoga, such as dhyāna, have not been fully studied. The purpose of our study is to analyze the definitions of this concept.

Understanding the dhyāna in the Mokṣa dharma parvan makes it possible to comprehend the process of forming the later philosophy of yoga of Patañjali. The seven sections of the Mokṣa dharma parvan are analyzed: 181, 188, 189, 203, 294, 321 and 333, which explain dhyāna. The results are presented in the form of six theses: (1) dhyāna leads to nirvāṇa; (2) requires pre-preparation of the mind: the collection of indriyas and the abandonment of everyday, usual forms of activity; (3) attributes of dhyāna are the following: ekāgratā – unidirectional thinking, dhāraṇā – keeping the attention, as well as svādhyāya, āsana and breath control; (4) the result is the collection of manas in samādhi, whose products are cogitation (vicāra), the distinguishing knowledge (viveka) and the judgment (vitarka); (5) two long-term goals of dhyāna are brahmakāya and penetration into the ātman in the heart; (6) yoga and dhyāna are synonyms.

Key words: yoga, dhyāna, Mokṣa dharma parvan, Mahābhārata, meditation, Patañjali.